

Wrocław, dnia 11.03.2026 roku

dr hab. Piotr Sorokowski, prof. UWr

Instytut Psychologii

Uniwersytet Wrocławski

Recenzja doktoratu mgr Anny Zarazińskiej-Chromińskiej pt. „Czy życie pełne zagrożeń sprzyja wierze w spiski? Podejście integrujące perspektywę ewolucyjną, dyspozycyjną, motywacyjną i kontekst sytuacyjny.”

1. Ogólna ocena i wprowadzenie do recenzji

Doktorat przedstawia integracyjną analizę psychologicznych i ewolucyjnych podstaw przekonań spiskowych, łącząc cztery podejścia: ewolucyjno-rozwojowe, osobowościowe, motywacyjne i sytuacyjne. Autorka systematycznie łączy teorie i dane empiryczne, tworząc spójną strukturę badawczą. Praca jest solidna merytorycznie, obszerna, dobrze ustrukturyzowana i jasno pokazuje zarówno tło teoretyczne, jak i plan badań empirycznych. Problem doktoratu jest jasno sformułowany: różnice indywidualne w podatności na przekonania spiskowe. Ambicja autorki jest integracja wielu wymiarów i koncepcji psychologicznych. Część badań opisanych w doktoracie została już opublikowana. Od razu napiszę, że pracę czytałem z dużym entuzjazmem, doktorat oceniam pozytywnie, a w konkluzji wnioskuję o nadanie stopnia doktora jego autorce.

Po jasnym nakreśleniu mojej jednoznacznie pozytywnej opinii o recenzowanym doktoracie, chcę podkreślić, że poniższa recenzja ma charakter konstruktywnej dyskusji z autorką – wskazuje zarówno na mocne strony pracy, jak i na elementy, które w mojej ocenie mogłyby zostać rozwinięte lub ulepszone. Wskazania te mają charakter subiektywny, choć poparty pewnym doświadczeniem naukowym. Autorka może je uwzględnić w takim zakresie, jaki uzna za właściwy. Ich celem jest przede wszystkim chęć ulepszenia zaprezentowanej mi naukowej (i rozwój naukowej jej autorki), a nie podważanie wartości merytorycznej pracy.

Dlatego tytułem wstępu napiszę, że jeśli praca ujęła mnie swoją merytoryką, to nie do końca przekonała mnie, jej integracyjna czy wyjaśniająca perspektywa. Autorka formułuje tezę o braku spójnych ujęć wyjaśniających przekonania spiskowe, co wydaje się mi, osobie nie

będącej ekspertem w dziedzinie badań nad spiskową teorią dziejów, częściowo przerysowane w świetle istniejących modeli integrujących czynniki poznawcze, motywacyjne i społeczne.

Między wierszami lub wprost – autorka twierdzi, że integruje teoretyczne perspektywy, wyjaśnia czy tworzy zintegrowane modele wyjaśniające „wiarę w spiski” (używam tego sformułowania/tłumaczenia za autorką). To jest centralne twierdzenie doktoratu — i jednocześnie jego potencjalnie najsłabszy punkt. Integracja jest bardziej deklaratorywna niż rzeczywista. W najlepszym przypadku autorka może stwierdzić, że badane są różne predyktory w jednym cyklu badawczym. W pracy, może błędnie, nie znalazłem przekonujących danych o mechanizmie integrującym. W moim rozumieniu jest to raczej zwykła agregacja niż integracja konkurencyjnych wyjaśnień, czy jeden model przyczynowy. Podsumowując ten wątek i mój kluczowy zarzut – przedstawiona praca jest bardzo dobrym doktoratem empiryczny z nadbudowaną (trochę na wyrost) ambicją teoretyczną.

2. Wprowadzenie, część teoretyczna i podrozdział dotyczący metodologii.

Wprowadzenie rozpoczyna się od angażującej, ale retorycznej spekulacji, która ma charakter nieco eseistyczny. Na plus należy zaliczyć klarowne rozróżnienie między ogólną tendencją do przekonań spiskowych a konkretnymi teoriami spiskowymi, co uporządkowuje poziomy analizy i usprawnia wybory metodologiczne.

Przegląd literatury jest bogaty, kompleksowy i aktualny, obejmuje badania eksperymentalne i korelacyjne, a praca integruje wiele perspektyw teoretycznych (life history theory, Big Five, Dark Triad, i inne), co pozwala na szerokie spojrzenie na mechanizmy przekonań spiskowych. Autor/ka starannie wyjaśnia mechanizmy poznawcze i motywacyjne (np. hiper-uwaga, percepcja zagrożeń), a konstrukty – takie jak przekonania spiskowe, strategia życiowa, cechy osobowości, czy cechy sytuacyjne – są jasno zdefiniowane.

Program badawczy jest spójny, przemyślany i obejmuje pięć badań, łączących korelacje i eksperymenty. W pracy zastosowano różnorodne i dobrze zwalidowane narzędzia psychometryczne (GCBS, CMQ, IPIP-BFM-20, SD3, BIS/BAS, Mini-COPE, DIAMONDS). Jasne jest rozróżnienie między długoterminowym procesem, a krótkoterminową reakcją sytuacyjną (life history vs. ekologia sytuacyjna), a plany analiz statystycznych – korelacje, ANOVA, testy mediacji eksploracyjnej – są spójne i przejrzyste. Uwzględniono również kontrolę jakości danych w badaniach online (attention checks, czas wypełniania, niekompletne

odpowiedzi). Jest to wzorcowy podrozdział, który bardzo ułatwia dalsze czytanie pracy doktorskiej.

3. Badanie 1: Correlational Study of Beliefs in Conspiracies as a Response to Ecological Conditions Across Three Time Points

W dalszej części recenzji opiszę poszczególne prace badawcze zawarte w doktoracie.

Opublikowana praca Zarazińskiej-Chromińskiej i Jonason, podejmuje istotny i nowatorski problem badawczy badając związki między przekonaniami spiskowymi a postrzeganą surowością warunków ekologicznych w perspektywie rozwojowej. Autorzy odwołują się do teorii historii życia (life history theory), zakładając, że przekonania spiskowe mogą pełnić funkcję adaptacyjnych mechanizmów reagowania na zagrożenia i nieprzewidywalność środowiska. Badanie wykazało, że przekonania spiskowe są pozytywnie związane z postrzeganą surowością, konkurencyjnością i niebezpieczeństwem życia, podczas gdy związki z niestabilnością były słabsze. Globalny wskaźnik strategii życia (life history strategy) nie korelował istotnie z przekonaniami spiskowymi, choć wybrane wymiary, takie jak religijność czy relacje partnerskie, wykazywały niewielkie, lecz spójne powiązania. Zależności te były silniejsze przy użyciu skali GCBS niż CMQ, a różnice między płciami były marginalne i zależne od kontekstu.

Doceniam wiele atutów tego badania. Artykuł charakteryzuję teoretyczna spójność i innowacyjność – zastosowanie podejścia ewolucyjno-rozwojowego do badania przekonań spiskowych jest rzadko spotykane i wnosi cenny wkład do literatury. Kolejnym atutem jest wielowymiarowość pomiarów – użycie dwóch skal (GCBS i CMQ) pozwala na ocenę wpływu różnic operacjonalizacyjnych na wyniki. Podkreślmy też spojrzenie z perspektywa czasowej – uwzględnienie oceny warunków ekologicznych w dzieciństwie, teraźniejszości i przyszłości zwiększa trafność wnioskowania o charakterze rozwojowym. Tak jak w każdej części tego doktoratu, zastosowane analizy statystyczne są adekwatne i przejrzyste.

Do podstawowych ograniczeń niniejszej pracy należy zaliczyć przede wszystkim fakt, że dane są w dużej mierze samo-opisowe, w tym zawierają retrospektywne oceny z dzieciństwa, co może wprowadzać zarówno błędy pamięciowy, jak i efekt przekazywania społecznie pożądaných informacji. Zastosowanie globalnego indeksu strategii życia może być zbyt ogólne, aby uchwycić subtelne różnice istotne w kontekście przekonań spiskowych. Praca dobrze łączy

perspektywę ewolucyjną, psychologiczną i społeczną, choć należy zachować ostrożność w interpretacji wyników z uwagi na ograniczenia metodologiczne.

W przyszłości, warto byłoby się zastanowić nad prowadzeniem badań podłużnych, uwzględnienie szerszej a w wersji „luksowej”, wskazane byłoby również wykorzystanie wielomodalnych metod pomiaru (np. obserwacje, raporty informatorów, próbki biologiczne) dla zwiększenia wiarygodności wyników.

4. Badanie 2: „Exploring Associations Between Personality Traits, Motivation, Situational Characteristics, and Beliefs in Conspiracies”

Badanie 2 podejmuje wieloaspektową analizę przekonań spiskowych, integrując trzy perspektywy: cechy osobowości (Big Five), systemy motywacyjne (BIS/BAS) oraz percepcje sytuacyjne. Autorzy uzasadniają badanie wcześniejszymi wynikami sugerującymi, że niższa ugodowość i sumienność mogą sprzyjać większemu poparciu dla przekonań spiskowych, natomiast rola otwartości jest mieszana. Analiza motywacji i uwzględnienie percepcji sytuacyjnych (zagrożenie, oszustwo, negatywność, intelektualna stymulacja) pozwala na kompleksowe spojrzenie na mechanizmy kształtujące przekonania spiskowe. Zastosowano adekwatną próbę z różnym poziomem edukacji i szerokim przedziałem wiekowym, a analizy „power analysis” zapewniają, że badanie ma wystarczającą moc statystyczną. Jak w każdym przedstawionym badaniu na pochwałę zasługuje zastosowanie uznanych skal (GCBS, IPIP-20, BIS/BAS, SS*) i ich polskich wersji, choć niektóre z nich wykazały umiarkowaną rzetelność, co może osłabiać obserwowane efekty. Ograniczenia badania są podobne jak do ograniczeń badania poprzedniego, zatem nie będę ich powtarzał.

Podsumowując, badanie potwierdza, że przekonania spiskowe mają charakter wieloczynnikowy, zależą nie tylko od cech osobowości, ale także od motywacji i percepcji sytuacyjnych. Wyniki sugerują, że aspekt intelektualny otwartości ma stabilną, negatywną relację z przekonaniem spiskowym, natomiast pozostałe cechy Big Five mają niewielkie znaczenie. Motywacyjne systemy (BAS Drive i Fun Seeking) oraz percepcje sytuacyjne mogą pełnić rolę w angażowaniu i emocjonalnym wzmacnianiu tych przekonań.

5. Badanie 3: Exploring Associations Between Childhood Adversity, Life History Strategies, Coping Strategies, Dark Triad Traits, and Beliefs in Conspiracies

Badanie 3, opublikowane przez autorkę i jej promotora w czasopiśmie *Evolutionary Behavioral Sciences*, dostarcza interesującego wglądu w mechanizmy psychologiczne leżące u podstaw wiary w teorie spiskowe, łącząc perspektywę rozwojową i cechy osobowości. Wyniki

wskazują, że doświadczenia trudnego dzieciństwa są istotnie powiązane z przekonaniami spiskowymi, zarówno generalnymi, jak i lokalnymi, co wspiera hipotezę, że wczesne warunki środowiskowe kalibrują dorosłą nieufność i percepcję zagrożeń. Cechy ciemnej triady, a zwłaszcza Machiavellianizm, wykazały silniejsze związki z generalnymi przekonaniami spiskowymi i częściowo mediowały relację między trudnym dzieciństwem a tego rodzaju przekonaniami, co sugeruje, że antagonistyczne cechy osobowości są istotnym mechanizmem pośrednim.

Warto jednak zauważyć, że przewidywany związek między strategią historii życia a wiarą w spiski nie został potwierdzony. Autorzy interpretują to jako ograniczenie użytego narzędzia badawczego, który może bardziej odzwierciedlać ogólne warunki życiowe niż spójną strategię adaptacyjną. Efekty związane ze stylem radzenia sobie były niewielkie i niejednoznaczne, a niektóre podskale wykazywały niską spójność wewnętrzną, co ogranicza pewność wniosków. Również wpływ płci był ograniczony – jedynie narcyzm w nieco większym stopniu wiązał się z przekonaniami spiskowymi u kobiet, natomiast mężczyźni i kobiety nie różnili się w poziomie wiary w spiski ani w percepcji trudnego dzieciństwa.

Generalnie badanie te ma podobne atuty jak i ograniczenia, do opisanych przeze mnie w badaniu 1 i 2. Mimo pewnych ograniczeń badanie jest wartościowe, ponieważ integruje różne podejścia teoretyczne i uwzględnia zarówno generalne, jak i lokalne przekonania spiskowe. Wskazuje, że wiara w spiski może wynikać w dużej mierze z rozwojowego kontekstu i antagonistycznych cech osobowości, przy czym ogólne przekonania wydają się bardziej stabilne i związane z cechami osobowości niż lokalne, sytuacyjnie zmienne przekonania. Badanie podkreśla potrzebę dalszych badań z bardziej zróżnicowanymi próbami i precyzyjniejszymi narzędziami pomiarowymi, które mogłyby lepiej uchwycić złożone interakcje między wczesnym doświadczeniem, osobowością i stylami adaptacyjnymi a wiarą w spiski.

6. Badanie 4: Effect of Ecological Harshness on Beliefs in Conspiracies: An Experimental Study

Badanie 4 badało wpływ krótkotrwałej percepcji zagrożenia ekologicznego („harshness”) na przekonania spiskowe, stosując eksperyment z trzema warunkami „zagrożenia ekologicznego”. Badanie było solidnie zaplanowane, z dużą próbą, znacznie przewyższającą wymogi mocy statystycznej, i z randomizacją uczestników. Analizy statystyczne pozwalała testować efekty główne i interakcje, a użycie skal GCBS i LBCS zapewniało wysoką rzetelność pomiaru. Autorzy szczegółowo raportowali wyniki i jasno omawiali ograniczenia manipulacji.

Główne wyniki pokazały brak efektu eksperymentalnej manipulacji harshness: ani ogólne, ani lokalne przekonania spiskowe nie różniły się między warunkami. Efekt był wyraźny – generalne przekonania spiskowe były znacznie wyższe niż lokalne we wszystkich warunkach i płciach, co podkreśla ich stabilny charakter. Kobiety wykazywały nieco wyższy poziom lokalnych przekonań, jednak efekty płciowe były niewielkie.

Interpretacja wyników wskazuje, że jednorazowe, tekstowo-fotograficzne bodźce sytuacyjne są niewystarczające do zmiany przekonań spiskowych, które wydają się kształtowane przez długotrwałe doświadczenia środowiskowe i rozwojowe. Wyniki wspierają koncepcję, że chroniczna ekspozycja na zagrożenia ekologiczne ma większy wpływ na mechanizmy poznawcze związane z nieufnością i wiarą w spiski niż krótkotrwałe sygnały.

Ograniczenia badania obejmują niską walidację ekologiczną bodźcowania, brak pomiaru działania bodźca (czy w ogóle ta manipulacja zadziałała?), brak pomiarów bazowych. Aby w pełni zbadać wpływ realnej „ecological harshness”, konieczne byłyby badania w populacjach doświadczających chronicznego ryzyka – np. społeczności w regionach o wysokiej śmiertelności, zagrożeniu epidemiologicznym lub konfliktach zbrojnych. Przykładowym krajem, gdzie takie badanie byłoby łatwe do wykonania, także ze względu na dużą potencjalną liczbę współpracowników i naukowców oraz powszechnie znany wśród ludności język angielski może być Nigeria, gdzie możliwe jest porównanie regionów wysokiego i niskiego ryzyka. Takie badania pozwoliłyby uchwycić wpływ długotrwałego zagrożenia ekologicznego na przekonania spiskowe, zarówno generalne, jak i lokalne, oraz ewentualne różnice płciowe. Oczywiście takie badanie musiałoby być badaniem podłużnym lub quasi eksperymentem.

Podsumowując, badanie 4 jest wartościowym eksperymentem, który potwierdza stabilność przekonań spiskowych i ich odporność na krótkotrwałe bodźce ekologiczne, jednocześnie wskazując kierunki dalszych badań w naturalnych, ekstremalnych środowiskach, bardziej zgodnych z teorią life history.

7. Badanie 5: Effect of Ecological Unpredictability on Beliefs in Conspiracies: An Experimental Study

W badaniu 5 autorka badała wpływ krótkotrwałej nieprzewidywalności ekologicznej na przekonania spiskowe, łącząc badania eksperymentalne z teorią life history. Autorzy logicznie rozdzielili generalne (GCBS) i lokalne (LBCS) przekonania spiskowe, a hipotezy były jasne i

testowalne. Próba była duża i zróżnicowana, a narzędzia pomiarowe rzetelne, co stanowi mocną stronę badania.

Manipulacja opierała się na krótkim artykule online, ale jeśli czegoś nie przeoczyłem, podobnie jak w badaniu 4, brakowało sprawdzenia jej skuteczności co ogranicza wnioskowanie o mechanizmach przyczynowych. Wyniki wskazują brak efektu manipulacji na przekonania spiskowe, przy czym generalne przekonania były wyraźnie wyższe niż lokalne, niezależnie od warunku i płci. Interpretacja sugeruje, że generalne przekonania mają charakter cechy trwałej, a krótkie, słabe manipulacje nie wystarczają, by je zmienić. Autorzy trafnie omawiają ograniczenia i proponują przyszłe kierunki badań, np. manipulacje VR, przypomnienia autobiograficzne czy długotrwałe ekspozycje, które mogłyby lepiej uchwycić wpływ chronicznej nieprzewidywalności.

Podsumowując, badanie jest solidnie zaplanowane, teoretycznie uzasadnione i metodologicznie rzetelne, ale brak efektów eksperymentalnych wskazuje, że do uchwycenia wpływu wymagane są bardziej realistyczne lub długotrwałe manipulacje. Lub też, że takie efekty nie istnieją. W optymalnej wersji doktoratu należałoby dalej weryfikować taką możliwość. Z jednej strony pełni rozumiem, że praca nad doktoratem musi się kiedyś zakończyć, a w tym konkretnym przypadku pięciu badań uważam za całkowicie wystarczające. Z drugiej strony – pewien niedosyt w tym zakresie pozostaje, w kontekście badania 4 i 5.

8. Analizy dodatkowe.

Rozdział 10 przedstawia eksploracyjne porównanie wpływu ekologicznych sygnałów surowości (harshness) i nieprzewidywalności (unpredictability) na przekonania spiskowe, łącząc dane z Badań 4 i 5 w celu zwiększenia mocy statystycznej. Analiza jest dobrze uzasadniona teoretycznie i jasno zaznacza charakter post hoc, co ogranicza ryzyko nadinterpretacji wyników.

Rozdział podkreśla trwałość ogólnych przekonań oraz rolę bodźców emocjonalnych, przy czym autorzy uwzględniają ograniczenia wynikające z charakteru post hoc, braku pomiaru afektu i samoopisowego charakteru danych. Najważniejsze mocne strony to integracja danych z dwóch badań, spójne wzorce wyników oraz klarowne propozycje dalszych badań. Ograniczenia obejmują brak kontroli manipulacyjnych, różnice w intensywności bodźców.

Rozdział wnosi istotny wkład teoretyczny i stanowi solidną podstawę do dalszych badań, choć możliwości wnioskowania przyczynowo-skutkowego są ograniczone.

9. Podsumowanie

Celem projektu było zbadanie przekonań spiskowych w sposób wielowymiarowy, łącząc cztery podejścia teoretyczne: ewolucyjno-rozwojowe (life history theory), cechy osobowości, systemy motywacyjne oraz reakcje sytuacyjne. W pięciu badaniach autor analizował zarówno przekonania ogólne, będące szerokim, uogólnionym schematem podejrzliwości, jak i przekonania lokalne, powiązane z kontekstem społeczno-kulturowym i tożsamością grupową.

Badania ujawniły kilka spójnych wzorców. Po pierwsze, przekonania ogólne były silniejsze od lokalnych we wszystkich analizach, niezależnie od płci i warunków eksperymentalnych. Po drugie, krótkotrwałe bodźce eksperymentalne dotyczące surowości lub nieprzewidywalności sytuacji nie wpływały znacząco na nasilenie przekonań spiskowych, co sugeruje, że jednorazowe, krótkie sygnały nie zmieniają ugruntowanych schematów poznawczych. Po trzecie, przekonania spiskowe były powiązane z cechami osobowości (Machiavellianizm, niższa analityczność, niska stabilność emocjonalna), systemami motywacyjnymi oraz percepcją sytuacji jako niebezpiecznej, ryzykownej lub społecznie istotnej.

Analiza ewolucyjno-rozwojowa wykazała, że wczesne doświadczenia trudności i negatywne środowisko mogą zwiększać podatność na przekonania spiskowe, prawdopodobnie poprzez zwiększenie czujności i nieufności. Jednocześnie, cechy osobowości pełnią funkcję stałych „ustawień” wpływających na sposób, w jaki jednostki oceniają różne sygnały środowiskowe. Systemy motywacyjne wyjaśniają, dlaczego niektórzy ludzie chętniej angażują się w treści spiskowe, natomiast czynniki sytuacyjne określają, kiedy te predyspozycje stają się widoczne. W ten sposób projekt pokazał, że przekonania spiskowe są wynikiem interakcji min. cech antyspołecznych, motywacji oraz kontekstu społeczno-sytuacyjnego, a nie efektem pojedynczego czynnika.

Rozdział końcowy projektu podkreślał również ograniczenia badań, takie jak brak danych podłużnych, ograniczona generalizacja próbek (głównie online w Polsce), oraz problemy psychometryczne niektórych skal. Praktyczne implikacje wyników obejmują rekomendacje dla komunikacji publicznej i zdrowia, edukacji medialnej, platform cyfrowych, organizacji, pracy klinicznej oraz monitorowania w terenie. Kluczowym wnioskiem jest to, że przekonania spiskowe wymagają podejścia wielowymiarowego – strategie przeciwdziałania powinny

uwzględniać zarówno uogólnioną podejrzliwość jednostek, jak i lokalny kontekst społeczny, tożsamość grupową oraz poziom zaangażowania i wiarygodności komunikatów.

Ostatecznie projekt pokazuje, że przekonania spiskowe są złożonym zjawiskiem psychologicznym, w którym doświadczenie trudności, cechy antyspołeczne, motywacje do poszukiwania nagrody i znaczenia oraz percepcja sytuacyjna łączą się, by kształtować psychologicznie spójne, choć czasem nieadekwatne schematy myślowe. Wyniki te stanowią solidną podstawę do dalszych badań nad tym, dlaczego ludzie wierzą w teorie spiskowe i w jakich warunkach te przekonania stają się psychologicznie silne.

10. Konkluzje

Praca przedstawia kompleksowe i wielowymiarowe podejście do badania przekonań spiskowych. Doktorat wyróżnia się obszernością i rzetelnością merytoryczną – autorka dokładnie dokumentuje proces badawczy, przedstawia wyniki z pełną analizą statystyczną, a także otwarcie omawia ograniczenia badań i kierunki dalszych badań.

Zastrzeżenia mam do nieco nadbudowanej ambicji teoretycznej (nie mylić ze sprawnym i obszernym posługiwaniem się teorią) oraz niejasności czy stworzone manipulacje eksperymentalne w ogóle działały. Nie zmienia to jednak faktu, że praca prezentuje wysoki poziom naukowy. Podsumowując, praca jest wyraźnie powyżej średniej w zakresie doktoratów z psychologii społecznej, solidna merytorycznie, starannie udokumentowana i logicznie ustrukturyzowana. Wnioskuje o jej wyróżnienie jako przykład pracy empirycznej o wysokiej jakości naukowej, która jednocześnie stawia ambitne pytania teoretyczne i daje solidne podstawy do dalszych badań.

Konkludując, recenzowana praca spełnia wysokie standardy naukowe, dlatego wyrażam pozytywną opinię, że spełnione zostały wymogi postawione w art. 187 ust. 1 i 2 Ustawy – Prawo o Szkolnictwie Wyższym i Nauce (t.j. Dz.U. 2024, poz. 1571 z późn. zm.) w odniesieniu do stopnia naukowego doktora. Tym samym wnioskuje o dopuszczenie mgr Anny Zarazińskiej-Chromińskiej do kolejnych etapów postępowania doktorskiego. Biorąc pod uwagę walory pracy o których pisałem powyżej, ale też dwie publikacje danych z doktoratu w solidnym czasopiśmie naukowym rekomenduję przyznanie wyróżnienia.

Z wyrazami szacunku
dr hab. Piotr Sorokowski, prof. UW